

Sakibə ƏLƏSGƏROVA*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**ADPU-nun dosenti**e-mail: sakibe_elsesger@mail.ru*

DƏDƏ QORQUD RUHU: MİF-FOLKLOR-ƏDƏBİYYAT (Ə. Tanrıverdinin yaradıcılığı əsasında)

Xülasə

Məqalədə professor Əzizxan Tanrıverdinin "Dədə Qorqud kitabı"nda dağ kultu" və "Dəli Kür" romanının poetik dili" əsərlərində təhlilə cəlb olunmuş bir çox problemlərə münasibət bildirilmişdir. Azərbaycan xalqının tarixinə, soy-kökünə müəllif baxışı müxtəlif məqamlar səviyyəsində araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir. Xalqın tarixinə, adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşan, bəzən onu kultlaşdıran, azərbaycançılıq, türkçülük mənafeyinə sadiq qalan Əzizxan müəllimin alim səviyyəsi bir daha real olaraq ictimailəşdirilmişdir.

"Dədə Qorqud kitabı"nın və İ.Şıxlının dili və poetikliyinin yüksək səviyyəsinin güclü alim qələmi ilə qiymətləndirilməsi xoşagələndir. haldır.

Açar sözlər: inanc, oğuz eli, Dədə Qorqud, dağ və at kultu, türk xalqlarının tarixi, İsmayıl Şıxlı, obrazların dili

THE SPIRIT OF DEDE GORGUD: MYTH-FOLKLORE-LITERATURE

(On the basis of A. Tanrıverdi's creativity)

Summary

In the article was analysed prof. Azizkhan Tanrıverdi's books. In the "The Book of Dede Korkut" was analysed cult of the mountain "and "Poetic language of of the novel " Deli Kura" a lot of the problems involved and were responded. In here was investigated and evaluated author's view on history of Azerbaijan nation and root-generation. Azizkhan Tanrıverdi respects history of his nation, its culture, tradition and he devoted to azerbaijanism, turkism and from here professors's academic level was really socialized.

It is pleasant evaluation of "Book of Dede Korkut" and I.Shikli's language and poetry's high level with a strong academic pencil.

Key words: belief, Oguz land, Dede Korkut, mountains and horse cult, the history of the Turkic peoples, Ismail Shikhli, character's language

ДУХ ДЕДЕ КОРКУТА: МИФ-ФОЛЬКЛОР-ЛИТЕРАТУРА

(На основе творчества А. Танrıверди)

Резюме

В статье было представлено отношение ко многим проблемам анализированным в произведениях «Культ горы в «Книге Деде Коркута»» и «Поэтический язык романа «Кура неукратимая». Авторский взгляд к проблемам истории и генезиса Азербайджанского народа были анализированы в разных аспектах и оценены. В статье были преподнесены общественному мнению ученый уровень Азизхан Танrıверди, который всегда с уважением относился к истории и традициям народа, который иногда культивизировал азербайджанство и туркизм.

Очень прилежна оценка высокого уровня языка и поэтики «Книги-Деде Коркута» и Исмаила Шихлы пером этого выдающегося ученого.

Ключевые слова: поверье, огузский край, Деде Коркут, культ горы и коня, история тюркских народов, Исмаил Шихлы, язык образов

Məsələnin qoyuluşu. Məqalədə Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” və “Dəli Kür” romanının poetik dili” əsərlərində Azərbaycan xalqının tarixinə, soykökünə müəllif baxışı müxtəlif məqamlar səviyyəsində araşdırılaraq qiymətləndirilmişdir.

İşin məqsədi. Professor Əzizxan Tanrıverdinin timsalında türkçülük mövqeyinə sadıq qalan, milli təəssübkeşlik hisslərini unutmayan alimlərimizin əməyini ictimailəşdirməkdir.

Əzizxan müəllimin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” əsərinin adını oxuyanda ilk öncə yadıma Dəli Domrulun aşağıdakı sözləri düşdü:

Tökməsi böyük bizim dağlarımız olur,

Ol dağlarımızda bağlarımız olur, ...

Göründüyü kimi, dastan qəhrəmanı sinfi mənsubiyyəti ilə öyünür, hünərinə, işinə inanır, söykəndiyinə güvənir. Oğuz igidləri daima “ac doyurub, yalavac donatmaq”ı birinci vəzifəsi hesab edib. Dağ cüssəli bu igidlər Vətən torpağı uğrunda ölmə gedən qəhrəman sifətilə təqdim olunur. Qışda aqban evlərdə yaşayan, yayda isə yaylaqlara köçərək dağların təmiz havasını alan oğuz ellərinin yası da, toyu da, istirahəti də ulu olub, hər tərpenişində xeyir qələbə çalır. Dağ ürəkli igidlərimiz döyüşdə belə aman istəyəni bağışlayıb. Yüksək insani keyfiyyətlərə malik vətənpərvər oğuz igidləri uzun illər məmləkətin bütövlüyünü qoruyub saxlayıb. Yeri gələndə “köksü gözəl uca dağlara” ova çıxıb, “ov ovlayıb, quş quşlayıb”. Qədim oğuzların tapındığı dağa Əzizxan Tanrıverdinin də üz tutması təəccüblü deyil. Vətəninə sevən, xalqına hörmət edən, onun elminə, mədəniyyətinə, kökünə, soyuna sahib çıxan bir kəsin bu dəfə də dağına söykənərək tarixi-lingvistik baxımdan araşdırması təbii haldır. “Dədə Qorqud kitabı”ndan yeddi kitab “çıxaran” professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” əsərində istinad etdiyi mənbələr müxtəlifdir. Burada türk xalqlarının tarixi vərəqlənir, bir çox məqamlar etimoloji baxımdan araşdırılır, dağlara “ulu baba”, “ulu ana”, “soy-kök” kimi yanaşmalar əsaslı şəkildə təhlilə cəlb olunur. Dağ kultunun başlıca cəhətlərini ayrı-ayrı mənbələr əsasında araşdıran müəllif türkdilli xalqların dağa olan ehtiramını, hörmətini alimlərimizin tədqiqat əsərlərindən gətirdiyi sitatlarla dəyərləndirərək tarixi-coğrafi-ədəbi qeydləri xronoloji baxımdan təsnifatlandırır. Müəllif özündən əvvəl kult hesab edilən varlıqlara münasibət bildiren tədqiqatçıların əsərlərindəki səciyyəvi cəhətlərə diqqət çəkərək Azərbaycan xalqının ən qədim tarixindən etibarən inamı, etiqadı və bunların ən ritual şəkilləri barədə hərtərəfli məlumat verir. Ulu dağlarımızın soykökümüz kimi qiymətləndirilməsi oğuz elinin yaşanmış həyat həqiqətidir. Dəfələrlə müraciət edərək bəhrələndiyimiz “Dədə Qorqud kitabı” təsəvvürümüzdə səhifələnərkən müəllif həqiqəti daha qabarıq şəkildə görünür. Namərdlərin “oyununa gələn” Dirsə xan Qorqud sinirli qatı yayı ilə oğlunun kürəyinin arasından vurmuşdu. Qazlıq dağında atasını sevindirmək istəyən oğul ceyran, keyik

qovaraq onun qabağında ovlayarkən düşmən kələyinə gəlmişdi. Oğlunun ovdan gəlişini gözləyən ana Dirsə xanın tək gəldiyini görəndə ona deyir.

Köksü gözəl dağlara
Dəstəm cəm eylədin.
Oğlunu da götürüb,
Çapıb ova yönəldin
Onda qoşa gedibsən,
İndi tək niyə gəldin?
.....
Yoxsa o Ala dağda
İtirmisən oğlumu? (2, 20).

Cavab almayan ana bəddöy atını çapa-şapa oğuz igidlərinin ovlağına – Qazlıq dağına gəlib çıxdı.

Məzmundan görünür ki, dağ, at tarixən igidlərimizin birbaşa həyatının içində olub. Bəddöy atlar, yazda, qışda qarı-buzu əriməyən Qazlıq kimi bir çox dağlar, “dar gündə dada yetişən Xızır İlyas”, əlində qopuzu xalqla iç-içə olan ozanlar, əli sapandlı, oxlu-yaylı igidlər xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin yaşamış salnaməsidir.

Oğlunu al-qan içində görən Dirsə xanın arvadı, inandığı, söykəndiyi Qazlıq dağına üz tutur və ona qarğımağa başlayır:

Niyə sənin suların
Axır, a Qazlıq dağı?
Qoy qurusun dibindən,
Axarkən axmaz olsun!
Niyə sənin otların
Bitir, a Qazlıq dağı?
Qoy yanıb külə dönsün
Bitərkən, bitməz olsun!
Niyə cüyür-ceyranın
Qaçar, a Qazlıq dağı,
Qurusun daşa dönsün
Qaçarkən qaçmaz olsun!

Dağa canlı varlıq timsalında müraciət edən anaya Qazlıq dağı necə cavab versin? Əzizxan Tanrıverdi bu kimi məqamları nəzərə alaraq kultlaşdırılan dağın və digər təbiət hadisələrinin xalqın həyatı ilə nə dərəcədə bağlılığını elmi dəlillərlə araşdırır, oxucu və vətəndaş gözləmini cavablandırmağa çalışır. Müəllif yazır: “Ana Qazlıq dağına bir canlı varlıq olaraq qarğış ünvanlayır... – dağ ruhu

Boz atlı Xızıra transformasiya edilir və onun vasitəsilə ölümdən xilas olmanın əlacı tapılır” (1, 14).

Oğulun ata tərəfindən vurulmasına şahid olan da, onu qoynunda qoruyan da, çiçəkləri ilə yarasına məlhəm olan da dağdır. Oğlan huşsuz olanda Boz atlı Xızır İlyas üç kərə yarasım sıgıyıb, dağ çiçəyi ilə ana südünü məlhəm söyləyib. Xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və bilavasitə həyatı ilə bağlı bu cür qiymətli yaddaşlar alim təfəkkürü ilə işıqlandırılanda qiyməti artır, daha artıq anlamlı olur. Əvvəlcə bir dastan kimi oxunan kitaba münasibət dəyişir, kitab özü totemləşir, ona qarşı fərqli və daha canlı yanaşmalar formalaşır.

Dastanın hər boyunun axırında Dədə Qorqud məclisə üz tutub alqışlar söyləyir. Elə “Buğacın dastanı”nda da birinci alqış dağlarımıza gəlir: “Yerli qara dağlarınız yıxılmasın (2, 27). Oğuz eli olaraq “Amin deyirik”. Qoy dağlarımız düşmənlə ayağı dəyməsin. Yıxılmaz dağlarımız “başı aşağı” olmasın. Erməni işğalçılarının gözü torpaqlarımızdan kəsilsin.

Alimin fikrincə, dağa inam həm ucalıq simvolu kimi qəbul edilməsi, həm də arxa, dayaq, hamı funksiyasını daşması ilə əlaqədardır. Xalqımızın tarixinə nəzər salsaq, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və daha neçə-neçə qəhrəmanlarımızın sığınaacağı olan dağlar səngər rolunu oynayıb.

Yaxud el arasında başına ağır hadisə gəlmiş hörmətli kişilər haqqında “dağ kimi kişi ikiqat olub” cümləsi işlədilir. Elə dastanın özündə Beyrəyin sağ olduğunu öyrənən Banuçiçək bu şad xəbəri onun ata-anasına bu şəkildə çatdırır:

Gözlərin aydın, qayınana!

Gözlərin aydın, qayınata!

İraq-iraq qara dağın yıxılmışdı, ucaldı axı! (2, 52).

Qədim dövrlərdən bəri türk xalqları içərisində ataların öz oğullarına dağ adlarını verməsi bir ənənə halını alıb. Tanıdığımız insanlar içərisində Savalan, Murov, Qafqaz, Himalay, Heydərbaba və s. adlarını daşıyan şəxslər var. Professor Əzizxan Tanrıverdi bu apelyativliyi dastandan gətirdiyi misallar əsasında təsdiqləyir. Qazılıq dağı – Qazlıq qoca; Qara dağ – Qaragünə, Qarabudaq; Qaraçuq dağı – Qaraçuq çoban – yəni Qaraca Çoban və s. bu qəbildəndir. Ağlağan oroniminin yaranma tarixinə diqqət çəkən alim başı dumanlı, çiskinli bu dağın daima yağmurlu olmasının dağın adına yansımaları maraqlı detallar əsasında verir və türk alimi O.Ş.Gökyayın “Dedem Korkudun Kitabı” əsərindən gətirdiyi sitatla əsaslandırır: “... bu dağ Borçalı və qazax türkmənlərinin yaylağıdır... başından duman əksilməyən çiskinli və çox yağmurlu olduğundan bu adı almışdır” (1, 25). Bu adın xalq bayatılarında poetik şəkildə ifadə olunmasını gətirdiyi nümunələrlə daha da dəqiqləşdirir:

Əzizim ağlağandı,

Qaraqaş, Ağlağandı.

Gedək dərd bilənlərə
Görək kim ağlağandı (1, 26).

Tək Ağlağan deyil, bir neçə dağ adı gah oronim kimi, gah assonans və alliterasiya müstəvisində, gah da obrazların dilində hansı səviyyədə işlənməsi şəklində təhlil obyektinə çevrilir, bir dilçi alimin qələmində obyektiv ifadəsini tapır. Dağ adları və dağ anlayışının qrammatik kateqoriyalar müstəvisində öyrənilməsi, eyni zamanda sintaktik xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi əsərin elmi səviyyəsini ortaya qoyur. Ən çox diqqətimizi çəkən dağın real varlıq kimi əks olunduğu məqamlara diqqətin yönəldilməsi, obrazlı ifadələrlə işlənməsi, hamiliyi, dağ, su, ağac və at kultlarının birlikdə təzahürü məsələləridir. Kədərli günlərdə, şadlıq səhnələrində qəhrəmanların ata münasibəti, baxışaçısı ağsaqqal uzaqgörənliyi ilə ortayaşlı bir alim tərəfindən mükəmməl şəkildə işlənilib və elmi şəkildə əsaslandırılıb.

Oğuz elinin böyüyü, xanlar xanı Bayandur başda olmaqla oğuz igidləri məclis quranda atdan aygır, dəvədən buğur, qoyundan qoç kəsərmişlər. Əsərdə atla bağlı bir çox məqamlara toxunulub. Bir maraqlı nüans var ki, yeri gələndə dərdləşdiyi və inandığı atını kəsəndə oğuz igidi bu anlamda nə düşünüb? Nağıllarımızda da at ayağının yüyrek, hətta uğurlu olması barədə məlumatlar var. Dastanda atası tərəfindən vurulan Dirsə xanın oğlu ağrının şiddətli məqamında qolunu dolayıb bədöy atının boynunu qucaqlayır.

Əzizxan Tanrıverdi bu kimi nümunələrə müraciət edərkən təkcə onun semantikasına haqqında düşünmür, nümunənin sintaktik təqdimi onu daha çox maraqlandırır. Düzdür, alim metaforik-poetik funksiya baxımından izahı vacib sayır, ancaq dəqiq elmi təhlillər semantik dinamikaya baxışını üstələyir. Məsələn, dağın ucalığı, böyüklüyü, hamiliyi səni ağuşuna alarkən, özünü onomastik leksikanın əhatəsində taparsan. Əsərin gücü də elə bundadır. Əsərdə dağ, su, ağac və at kultlarının birlikdə təzahürü dastandan gətirilmiş maraqlı nümunələr əsasında təhlil olunur, onların zəncirvari bağlılığı sintez şəklində öyrənilir. Buğacın dastanında Dədə Qorqudun alqışı çox maraqlıdır:

Yerli qara dağlarınız yıxılmasın!
Kölgəlicə qaba ağacınız kəsilməsin!
Gur-gur axan gözəl sular qurumasın!
Çapa-çapa ağ-boz atlar büdrəməsin! (2, 27).

Müəllif bu kultların ayrılıqda oğuz igidi üçün anlamı olmadığını fikrindədir.

Əzizxan Tanrıverdinin məlumat əhatəliliyi ona imkan verir ki, oğuz igidləri ilə bağlı, yaradılışla bağlı bütün kultlara elmi münasibətini bildirsin. Hörmətli alimin “Qanlı quyruq üzüb çap-çap udan”, “Ağca qoyun görəndə quyruq çırpıb qamçılayan” qurdla xəbərləşməyə də sintaktik səviyyədə fikir bildirməsi maraqlı olardı. Araşdırmasında dərəcə kateqoriyasına qədər “əl uzatması” elmi səviyyəsi və dünyagörüşünün də əsas dərəcə göstəricilərindəndir.

“Dədə Qorqud kitabı”nın təsiri ilə çox əsərlər ərsəyə gəlib. Cənubi Azərbaycananda anadilli poeziyamızın inkişafında böyük əməyi olan Bulud Qaraçorlu Səhəndin (1926-1979) 1980-ci ildə Ankarada “Sazımın sözü” adı altında kitabı nəşr olunmuşdur. Kitaba müqəddimə (“söz başı”) və dastandan altı boy (Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul”, “Dirsə xan oğlu Buğac”, “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı”, “Qaraca Çoban”, “Bəkil oğlu Əmrən” və “Təpəgöz”) daxil edilmişdir. Türk oxucularını Cənubi Azərbaycandakı ədəbi proseslə tanış edən prof. Dursun Yıldırım kitabın sonunda lüğət də vermişdir. Dəfələrlə ayrı-ayrı yerlərdə nəşr olunan əsər Şimalda 1984-cü ildə işıq üzü görmüşdür. “Səhəndin “Sazımın sözü” əsəri “Dədəmin kitabı” adı ilə də tanınır. Bəzi məqamlarda bu əsəri dastanın nəzmə çəkilmiş variantı hesab edirlər. Ancaq burada şair yüksək pafosla, hisslərini qataraq boyları nəzmə çəkir, epiloq və proloq verir, dastana ictimai-fəlsəfi götürlərini aşılıyır. Sevdii Azərbaycanın qəhrəmanlıq tarixini heç nədən çəkinmədən, bütün qadağalara baxmayaraq təbliğ edən Səhənd milli təəssübkeşlik hissləri güclü olan bir şair idi. Bu əsəri ilə farslara xalqının möhtəşəm tarixini təqdim etdi. Doktor Cavad Heyət bu əsəri Səhəndin “Millətnaməsi” adlandırır.

Bulud Qaraçorlu Səhənd Cənubi Azərbaycanın fədailərindən olub. İnqilabi Demokratik Hərəkət dövründə 2 dəfə həbs olunub. Məhbəs həyatı və işgəncələr görə, zindana atılan Səhənd çox xəyanətlər də gördü, ancaq düşmən qarşısında əyilmədi. Bir müddət fəal siyasi fəaliyyət göstərdi. Onun inqilab, azadlıq, mübarizə, vətən mövzusunda çox əsərləri var. Ancaq çox vaxt onu “Fədailər marşı” əsəri ilə tanıyırlar. Şair Qorqud vətəninin düşməndən azad olması arzusundadır:

Qoy səngərlər evim olsun, dağlar başı məskənim,
Zülm əlindən azad olsun bu müqəddəs vətənim.
Quzğunlardan, bayquşlardan təmizlənsin gülşənim,
Qoy gül açsın bundan sonra çəmənlərdə nəstərən,
Çün azadlıq istəyirəm, bir də azad bir Vətən!

Öz türkçülüyünü, keçmişini yaxşı bilən şair daima doğru yolda oldu. Onun vətəni Azərbaycan, soy-kökü Dədə Qorqud arxalıdır. Odur ki, onu yolundan döndərmək istəyənlərə nifrətlə “fırıldaqçılar” deyir, özünün vətənsiz olmadığını, göbələk kimi istənilən yerdən çıxmadığını hayqırır:

Mənə nə irq, nə də dədə yontayın,
Özüm öz kökümü yaxşı tanırım,
Gedin özünüzə baba arayın,
Sizin yerinizə mən utanıram.

Səhənd 1945-1946-cı illərin fəal demokratlarından olub. Dövrün çatışmazlıqlarını heç nədən çəkinmədən əsərləri ilə tənqid atəşinə tutub. 1946-cı ildə Milli Hökumətin ləğvi bir çoxları kimi onu da çətin vəziyyətə saldı. Səhənd həmin dövrün qanlı yaddaşını şeirə çevirib:

Dönərgəməz döndü,
Ocaqlarımız söndü.

Dal boyunlar sürahi qapağı kimi
ağaclardan asıldı.
Kimilər öldü qurtuldu,
Kimilər gedər-gəlməz oldu.
Kimilərin necə olduğu bilinməz oldu.

Əsərlərinin ilk çapı gizli oldu. “Sazımın sözü” 1964-cü ildə qeyri-rəsmi şəkildə nəşr olundu. Vətənpərvər insan, istedadlı şair, inqilabçı demokrat Səhənd Şimallı, Cənublu, Bütöv Azərbaycanın soy-kökünə layiq və sadıq oğludur.

“At türkün qanadıdır”, “türk at belində dünyaya gəlib” aforizmlərinə hörmətlə yanaşan Əzizxan müəllimin üzərində at təsviri və yuxarı hissəsində hörmətli nasirimiz İsmayıl Şıxlının şəkli olan digər kitabı diqqətimizi çəkir: “Dəli Kür” romanının poetikası”. Bu kitab münasibət bildirdiyimiz əsərdən bir il əvvəl nəşr olunub. İsmayıl Şıxlı – bizim sevimli müəllimimiz, xalqımızın hörmətli yazıçısı xalqına hörmətlə yanaşan, toteminə də, kultuna da sahib çıxan bir insan idi. İsmayıl Şıxlı at minməyi də, ata minib ad qazanmağı da hər anlamda bilən əsil Azərbaycan kişisi kimi xalqımızın yaddaşında qalıb. Belə bir şəxsiyyətin “Dəli Kür” kimi hamı tərəfindən oxunan və sevilən bir əsərinin poetikasını işləmək xoşbəxtlikdir. İsmayıl Şıxlı Əzizxan Tanrıverdinin də müəllimi olub. Sevilən, savadlı tələbə olan Əzizxan Tanrıverdinin estafetini (yəni aldığı C.Cabbarlı təqaüdünü) biz davam etdirdik. Elə 1983-cü ildə Xankəndində keçirilən “Азербайджанская литература во время Великой Отечественной Война” adlı Beynəlxalq konfransda iştirak və məruzə etməyə hörmətli müəllimimiz İsmayıl Şıxlının tövsiyəsi ilə getmişdik. O zaman dövrün tələbinə uyğun olaraq üzdənirəq Serj Sarkisyan tərəfindən təltif də olunmuşduq. Odur ki, Əzizxan müəllimdə İsmayıl Şıxlıya qarşı həm müəllimi, həm də xalqımızın böyük yazıçısı kimi hörmət var. “Dəli Kür”ün tarixi yaddaşımızın bərpasına istiqamətləndirən bir əsər kimi qiymətləndirilməsi aksiomadır. Oğuz elinin adət-ənənəsi, inamı, əxlaqı, etiqadı və sairə kimi məsələlər bu və ya digər şəkildə “Dəli Kür” əsərində öz əksini tapır. Əsərin qəhrəmanı Cahandar ağa bütün mənfi və müsbət xüsusiyyətləri ilə bərabər təsvir olunan tipik Azərbaycan kişisidir. “Dəli Kür” əsərinin poetik pafosu onu araşdırma obyektinə çevirib. Professor Əzizxan Tanrıverdi əsəri “...Azərbaycan ədəbiyyatının ən mükəmməl romanı” (3, 3) hesab edir. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığını Şoloxov üslubu ənənələri ilə yaxınlaşdıran Y.Surovtsevdən fərqli olaraq Əzizxan Tanrıverdi yazır: “...“Dəli Kür”də cümlə modellərinin yaratdığı ahəngdarlıq, epik intonasiya birbaşa “Dədə Qorqud kitabı” ilə bağlıdır” (3, 19).

Müəllif ayrı-ayrı tədqiqatçılardan gətirdiyi arqumentlərlə isbat etməyə çalışmışdır ki, “Dəli Kür”də folklorumuzun, “Dədə Qorqud kitabı”nın təsiri var. Ancaq bu təsir əsərin ruhunda özünü göstərir. Alim əsərdəki obrazlar tərəfindən işlədilən atalar sözlərinin xarakterin dilinə uyğunlaşdırılmasını müsbət hal hesab edir. Atalar sözlərinin bir hissəsinin qismən dəyişikliyə uğraması, obrazların fi-

kirlərinin atalar sözlərinə uyğunlaşması müəllifi o qənaətə gətirib ki, “Dəli Kür”dəki atalar sözlərini semantik qruplara ayırsın: mərdlik, kişilik, sədaqət, təmkin, tale, istək, dəqiqlik və s. bildirenlər. Yazıqlıq və kimsəsizlik qrupunda Şahnigarın dilindən söylənilən “Ərsiz arvad yüyənsiz at kimi şeydir” ifadəsindəki əsrlərlə atalarımız tərəfindən sınıq olan semantik məna həyat həqiqəti, yazıçı təxəyyülü və alim baxış açısını üz-üzə qoyur. İlk addımında səhvini anlayan və xoflanan obrazın memarı İsmayıl Şıxlı düşdüyü vəziyyətə və “dınqıra süzən müridlər”ə gülməyi tutan Şahnigarını seçim qarşısında qoyur. İ.Şıxlı “özgə gözündə tük axtaran” Cahandar ağasının bacısının səhv yola düşməyəcəyi” qənaətindədir. Cahandar ağa mütləq şəkildə “namus təmizləmək” fikrinə düşəcək. Professor Əzizxan Tanrıverdi isə bunu əsərin poetik strukturunu zənginləşdirən bir vasitə kimi görür və İ.Şıxlını xalq içərisindən çıxan, onun dəyərlərinə tam mənasında yiyələnən hikmət sahibi kimi qiymətləndirir. Əzizxan müəllim meyxanada oxunan nəğmənin məzmunla nə dərəcədə bağlılığını xırdalığına qədər izləyir. Əsərdəki (“Nəğmənin ahəngi, sözləri də dəyişirdi”) cümlənin sonunda nöqtələr qoyan alim yəqin ki, bu fikirdədir: bu nəğmənin ahəngi, məzmunu bizim yaddaşımızda olan, sevdiyimiz nəğmə deyil, mühitə uyğunlaşdırılmış, meyxana müridlərinin içindəki şəri ortaya qoyan xarakter göstəricisidir. Yazıcının həyat həqiqətini ifadə etmək üsullarından biri kimi qiymətləndirilən bu vəziyyət əsərə mənfilik deyil, daha çox reallıq anlamı gətirir. İsmayıl Şıxlı yaratdığı qəhrəmanın ağzından çıxan “quduz” ifadələri verməklə Cahandar ağasının heç də müsbət biri olmadığı qənaətini göstərir. Həmin nümunələrin semantikasına girən prof. Əzizxan Tanrıverdi isə bunu əsərdəki sintaktik bütövün semantik yükü ilə bağlayır. Əzizxan Tanrıverdinin “Dəli Kür”dəki eydirmələr, nəğmələr, mahnılar, aşiq şeirləri ilə bağlı “yorumları” o qədər doğmadır ki, fərqi nə varmıdan şəxsi fikrimiz kimi sahibləndiyimiz məqamlar da oldu. Elə bil əsər oxucu ilə debat şəklində işləyib. Düşüncələrini alimin fikirlərinin içərisində tapırsan. Elmilik, sadəlik və aydınlığın birgə təzahürü kimi yaranan “Dəli Kür” romanının “poetik dili” monoqrafiyası müəllifin “elmi ağırlığı” və yazıçıya, onun yaradıcılığına olan güclü sevgidən doğur. “Dəli Kür”də aşiq şeirlərindən istifadənin işlənmə məqamlarına diqqət çəkən müəllif şeirlərlə obrazların daxili nitqi arasında məntiqi bağlılıq tapır və əsərdən gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırır.

Bir qədər əvvəl qeyd etmişdik ki, Əzizxan Tanrıverdi “Dəli Kür”də “Dədə Qorqud kitabı”nın təsvirini görür. Müəllifin fikrincə, bu təsir əsərin məzmununa hopub. Məntiqi bir düşüncədir. İ.Şıxlı xalqla iç-içə olan, onun adət-ənənəsini dərinədən bilən, keçmişinə bələd olan bir yazıçıdır. Türk xalqları əsrlərdir ki, keçmişinə sahib çıxır, cilalayır, gələcək nəsillərə ötürür. İ.Şıxlı kimi bir xalq yazıcısının əsərlərində Dədə Qorqud ruhunun olması labüddür. Türk kişinin xarakterinə yad olan məsələlərə diqqət çəkən alim Cahandar ağanın, Şamxalın, Çərkəzin heç vaxt özünü öyməməsini məlum mentalitetlə əlaqələndirir. Tanıdığımız və bununla fəxr etdiyimiz İsmayıl Şıxlının da belə xüsusiyyəti var idi: tə-

rifə layiq ola-ola bu barədə bir kəlmə özündən eşitməzdin, xoşagəlməz fikirləri cavablandırmazdı, sadəcə küskün ruhla uzaqlaşardı. İ.Şıxlının Cahandarı Allah-yarın üzərinə tək gedir, Qazan xan ailəsini qurtarmaq üçün tək döyüşmək fikrindədir, düzdür, sonra ona kömək gəlir. Məqsəd qəhrəmanın “mən”indən gedir. Belə ruhsal məqamlara diqqət çəkən Əzizxan müəllim ata, at kultuna münasibəti İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərində də davam etdirir.

Oğuz igidlərinin at üstündə igidliyindən çox yazıblar. Düşmən Qazan xanın evini yağmalayanda “tovla-tovla şahbaz atlarını”da aparmışdı. Qazan xanın köməyinə atının boğazı bəhri qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq, boz atının yanında qar buz bağlayan şir Şəmsəddin və başqaları gəldi.

Görünməmiş savaşı oldu,
Meydanlar dolu baş oldu!
Şahbaz atlar yürüşdülər
Sürət ilə, nalı düşdü! (2, 37)

Müəllif dastandakı igidlərin ata münasibətinə aid gətirdiyi nümunələri və “Dəli Kür” qəhrəmanlarının atla bağlı düşüncələrini paralellər aparmaqla təhlil edir. “Dədə Qorqud kitabı”nda Beyrəyin, Qazan xanın, Qanturalının öz atlarına yaxın sirdaş kimi yanaşmaları Cahandar ağanın “Qəmər” atına verdiyi qiymətlə qarşılaşdırılır. Beyrək atına qardaş, yoldaş kimi, Cahandar ağa Qəmərə dar gününün harayçısı kimi baxır. Alim doğru olaraq qərara gəlir ki, İ.Şıxlının yaratdığı at obrazı “Dədə Qorqud kitabı”ndakı at obrazlarının məntiqi davamıdır. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirsək, mütləq şəkildə müəlliflə razılaşmalı olacağıq. Banuçiçəyi Beyrəyə almaq istəyən el ağsaqqalları onun dəli qardaşından qorxurlar. Qərara gəlirlər ki, elçiliyə Dədə Qorqud getsin. Bu zaman Dədə Qorqud deyir: “... siz özünüz Dəli Qoçərin xasiyyətinə bələdsiniz, barı Bayandur xanın tovlasından iki şahbaz, yüyrek at gətirin, biri Keçi başlı Keçər aygırı, bir də Toğlu başlı Dür aygırı. Əgər qaçma-qovma olsa, birisini minərəm, birisini yedəyimə alaram” (2, 41).

Bu məqamda da at “dardan qurtarma” funksiyasını yerinə yetirir. Bacısını Beyrəyə verməyə razı olan Dəli Qoçər bir çox şeylərlə bərabər min dənə aygır at istəyir. Bu nümunə də tarixən ata olan maddi və mənəvi ehtiyacın bariz nümunəsidir.

Əzizxan müəllim əsərdəki obrazların dilini, obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə təzahürü məsələsini ən xırda detalları nəzərə almaqla təhlil etmiş, bu üç səviyyənin birbaşa bağlılığını yazıçının ecazkar dili, əsərdəki poetikliyin ən yüksək formada olması ilə əlaqələndirmişdir.

Filologiya elmlər doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdinin əsərlərini oxuyarkən bu nəticəyə gəlirsən ki, alim dilçilik elminin bütün sahələrindən xəbərdardır. Nə özünü, nə müraciət etdiyi əsərləri, nə də tələbələrini darda qoymaz. Ola bilsin ki, onun təfəkkürünün zənginliyi, ürəyinə Dədə Qorqud dünyalı bütöv Azərbaycanı yerləşdirməsi qələmini də kulta çevirməsinə kömək edib.

İşin elmi nəticəsi. Məqalədə professor Əzizxan Tanrıverdinin “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” və İ.Şıxlının “Dəli Kür” əsərindəki səciyyəvi cəhətlərə diqqət çəkərək Azərbaycan xalqının ən qədim tarixindən etibarən inamı, etiqadı və bunların ritual şəkilləri barədə verdiyi məlumatlar sistemləşdirilərək müəllif həqiqəti kimi təqdim olunmuşdur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə “Dədə Qorqud kitabı” dağ kultu” və “Dəli Kür” əsərlərində poetikliyin ən yüksək formada olması ilə əsərin dilinin alim tərəfindən fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə təhlilə cəlb olunması diqqətə çatdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. “Dədə Qorqud kitabı”nın tədqiqinin 200 illiyi ərəfəsində bu mövzu ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər. Ə.Tanrıverdi İ.Şıxlını milli mentalitetə, Dədə Qorqud ruhuna sahib çıxan bir sənətkar kimi qiymətləndirmişdir ki, bu da görkəmli nasirimizi sevənlər üçün lazımlı tədqiqat işidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizxan Tanrıverdi. “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu. Bakı, 2013
2. Şamil Cəmşid. Dədə Qorqud dastanları. Bakı, 1980
3. Əzizxan Tanrıverdi. “Dəli Kür” romanının poetik dili. Bakı, 2012
4. “Dəli Kür” romanının poetik dili” ədəbi tənqiddə. Bakı, 2013
5. Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı, 1986
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1992
7. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, 1985
8. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1988
9. Mehdixan Kəlbəcərli. Dağlar oğlu. Bakı, 1999

Çapa tövsiyə edən: Fil.ü.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı